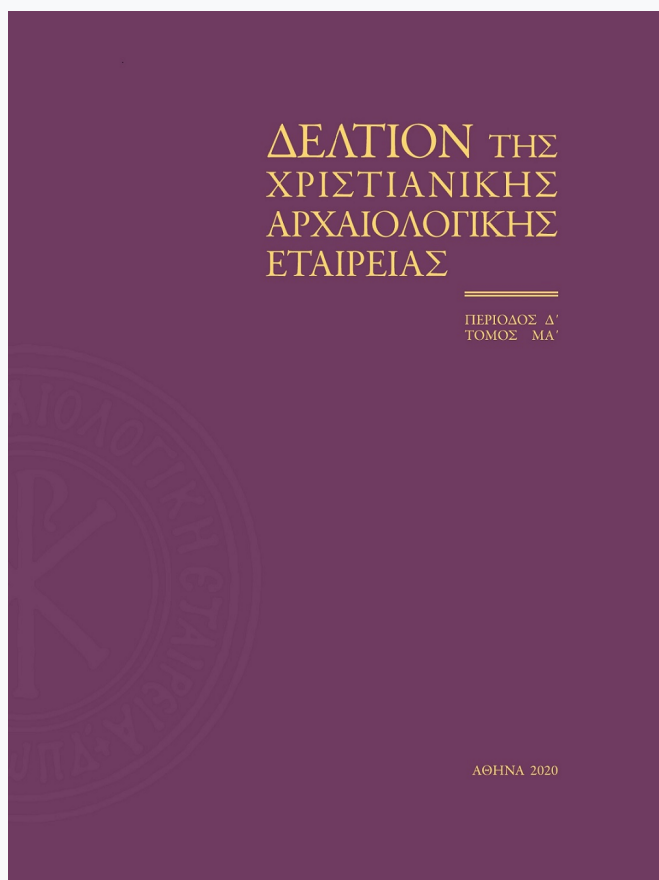

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Έν Σοφία μαθητεύσαντες: Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti

Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ (Angeliki KATSIOTI)

doi: [10.12681/dchae.26461](https://doi.org/10.12681/dchae.26461)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΩΤΗ (Angeliki KATSIOTI) Α. (2021). Έν Σοφία μαθητεύσαντες: Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 479–483.
<https://doi.org/10.12681/dchae.26461>

κές κατασκευής και διακόσμησης των φυσητών αγγείων και χαντρών, βοηθώντας στην περαιτέρω εξοικείωση του αναγνώστη με το αντικείμενο.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, παρατίθενται αναλυτικότερες πληροφορίες για κάθε αντικείμενο ή ομάδα αντικειμένων τόσο από πλευράς μορφολογίας/τεχνικής όσο και σχετικά με τη θέση, την ιστορία και τη χρήση τους, συμπληρώνοντας το μωσαϊκό της τέχνης του γυαλιού, όπως αυτό αναδεικνύεται από τη συλλογή του Μουσείου. Όλα τα αντικείμενα τεκμηριώνονται με έγχρωμη φωτογραφία και –εκτός από τις χάντρες– με γραμμικό σχέδιο. Κάθε λήμμα τεκμηριώνεται με έγχρωμη φωτογραφία. Επίσης, όλα τα ευρήματα –εκτός από το μεγαλύτερο μέρος των χαντρών– συνοδεύονται από γραμμικό σχέδιο. Υπάρχουν δύο χάρτες των θέσεων προέλευσης, εντός και εκτός Θεσσαλονίκης. Τέλος, την έκδοση συνοδεύει αναλυτική βιβλιογραφία και τρία παραρτήματα: πίνακες αντιστοίχισης κωδικού

καταγραφής αντικειμένου και αύξοντα αριθμού καταλόγου, και κατάλογος προελεύσεων και ταφικών συνόλων.

Το νέο βιβλίο του Α. Αντωνάρα αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική συμβολή στην προβολή των συλλογών του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και της ιστορίας της υαλοργιάς με τρόπο επιστημονικό αλλά ταυτόχρονα προσιτό και ελκυστικό για κάθε αναγνώστη. Επιπλέον όμως, χάρη στην πληρότητα και λεπτομερή τεκμηρίωσή του, ο κατάλογος αυτός θα αποτελέσει σίγουρα και ένα πολύτιμο εργαλείο για κάθε αρχαιολόγο στην προσπάθειά του να προσεγγίσει γυάλινα ευρήματα από ανασκαφές, τα οποία συχνά παρουσιάζουν δυσκολίες ταύτισης και μένουν στην αφάνεια ως «αδιάγνωστα».

ΜΑΡΙΑ ΣΚΟΡΔΑΡΑ
Δρ Αρχαιολόγος, ΥΠ.ΠΟ.Α.
maskordara@gmail.com

Ἐν Σοφίᾳ μαθητεύσαντες: Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti, Χαρίκλεια Διαμαντή – Αναστασία Βασιλείου (επιμ.), με τη συμβολή της Σμαράγδης Αρβανίτη, Archaeopress Archaeology, Οξφόρδη 2019, xvi + 432 σ., α/μ και έγχρ. εικ. εντός κειμένου, 20,5×29 εκ. ISBN: 978-1-78969-262-4. E-ISBN: 978-1-78969-263-1 [<https://www.archaeopress.com/ArchaeopressShop/DMS/1EE510D8F8B14FA09E25290F4BA25CA8/9781789692624-sample.pdf>].

ΣΤΟΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΤΟΜΟ, ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΣΤΟΧΟ ΤΙΤΛΟ *Ἐν Σοφίᾳ μαθητεύσαντες*, 31 από τα αναρίθμητα πνευματικά τέκνα της ομότιμης καθηγήτριας της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη, αναγνωρίζουν το χρέος και προσφέρουν με ευγνωμοσύνη ως αντίδωρο 30 ευσύνοπτες μελέτες, όλες γραμμένες στα αγγλικά και με σύντομες περιλήψεις στα ελληνικά.

Μετά τα Περιεχόμενα (σ. i-iii) και τον Κατάλογο των Εικόνων (σ. iv-xi) ακολουθεί ο Πρόλογος από τις επιμελήτριες του τόμου, Αναστασία Βασιλείου και Χαρίκλεια Διαμαντή (σ. xi-xv), και το πλούσιο Βιογραφικό Σημείωμα της τιμώμενης, γραμμένο από τη Βασιλική Φωσκόλου (σ. 1-6), εμπλουτισμένα αμφότερα με φωτογραφικό υλικό. Και στα δύο ξεδιπλώνεται η πολυπραγμοσύνη, το σύνθετο έργο της Σ. Καλοπίση-Βέρτη στις βυζαντινές σπουδές αλλά και η ιδιότητα της δασκάλας από πλευράς ήθους και προσφοράς. Ακολουθεί Κατάλογος των Δημοσιεύσεών της (σ. 7-13).

Οι 30 μελέτες διαρθρώνονται σε επτά θεματικές, προσφέροντάς μας ένα πανόραμα του βυζαντινού και

μεταβυζαντινού γίγνεσθαι: «Urbanism and Architecture»· «Painting and Iconography»· «Stone Carving and Sculpture»· «Ceramics»· «Bone, Metal and Textiles»· «Coinage and Sigillography»· «Inscriptions, Portraits and Patronage».

Στη βυζαντινή πολεοδομία αλλά και στη διάρθρωση του χώρου, αστικού και αγροτικού, έστρεφε συχνά την προσοχή της η Μυρτώ Βέικου (σ. 17-24). Στη μελέτη της αναπτύσσονται οι τρόποι με τους οποίους οι αρχαιολογικές έρευνες, σε αρμονία με άλλες επιστήμες, είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν στη διερεύνηση των αλλαγών του δομημένου τοπίου. Οι συντελούμενες αυτές μεταμορφώσεις αναδεικνύουν σε πρωτεύοντα τον ρόλο της επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας.

Ακόμα ένα θέμα γενικότερου ενδιαφέροντος αποτελεί η συμβολή της Παράς Καλαμαρά, η οποία επικέντρωσε την προσοχή μας στο βυζαντινό ενδυματολόγιο σε σειρά μελετών της (σ. 290-309). Εδώ, ανασυνθέτοντας την πολιτιστική ταυτότητα του βεστιαρίου, ασχολείται κυρίως με την εικόνα που εξέπεμπαν οι δύο βασικές κοινωνικές κατηγορίες, οι διοικούντες και οι διοικούμενοι, με τον

ενδυματολογικό κώδικα να αποτελεί σημαίνον μέσο επικοινωνίας. Με ελάχιστες διαφοροποιήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της αυτοκρατορίας, ακόμα και γεωγραφικές, ή ηλικιακές, προβάλλεται τελικά η συνοχή του βυζαντινού κράτους και οι σταθερές πολιτιστικές του αξίες.

Αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος άρθρα δεν λείπουν από τον τόμο. Στις βυζαντινές οχυρώσεις έχει επικεντρώσει τις έρευνές του ο Σταύρος Ι. Αρβανιτόπουλος (σ. 39-47). Αυτήν τη φορά στρέφει την προσοχή του σε συγκεκριμένο τυπολογικό στοιχείο, στη διάταξη των υπόγωνία πυλών στο ισόγειο πύργου, στοιχείο διαδεδομένο στις φράγκικες καστροπολιτείες του ελλαδικού χώρου αλλά και της Εγγύς Ανατολής. Με διεισδυτικότητα αποδίδει την αρχιτεκτονική αυτή λεπτομέρεια στη βυζαντινή οχυρωματική, από την οποία, ως αντιδάνειο, υιοθέτησαν την πρακτική αυτή οι Άραβες και η λατινική Δύση.

Ο κατ' εξοχήν ερευνητής της δυτικής αρχιτεκτονικής στην Κύπρο, Μιχάλης Ολύμπιος, μας παραδίδει μελέτη για την αναβίωση κατά τον 16ο αι. της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής που επικρατούσε την περίοδο των Λουζινιάν, η οποία υπαγορευόταν από την επιθυμία ανάδειξης μιας «εθνικής» και ταξικής συνειδήσης (σ. 48-63). Μέσα από μια σειρά μνημείων διερευνά το ιδεολογικό υπόβαθρο της αναζωογόνησης των παλαιότερων τάσεων, φαινόμενο πανευρωπαϊκώς κοινό, τα τοπικά εργαστήρια και τους χορηγούς.

Συμβολές στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία συνιστούν τα επόμενα άρθρα. Η Σοφία Γερμανίδου εξετάζει ενδελεχώς τη μοναδική παράσταση του ρόδακα των ανέμων στο λατινικό χειρόγραφο *Exultet I*, που βρίσκεται στο Μπάρι της Ιταλίας (1025-1034), και το εσχολογικό της περιεχόμενο (σ. 100-101). Ερευνάται η εικονογραφία των ανέμων και αναζητείται το πνευματικό υπόβαθρο, το οποίο, όπως μεθοδικά καταλήγει η συγγραφέας, διατρέχουν νεοπλατωνικές αντιλήψεις που μεταφτευθήκαν την εποχή αυτή στη νότια Ιταλία.

Ο Γεώργιος Τσιμπούκης με μεγάλη ευχέρεια διατρέπει τους εικονογραφικούς κύκλους της Αποκάλυψης του Ιωάννη, θέμα της διδακτορικής του διατριβής, διαδεδομένους κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, κυρίως στο Άγιον Όρος, αλλά με διάσπαρτα παραδείγματα στον κεντρικό και βόρειο ελλαδικό χώρο (σ. 141-153). Συγκεκριμένα, εξετάζεται ένα σύνολο από τη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου, γνωστή και ως Πέτρα, στο Καταφύγι Καρδίτσας, έργο του ζωγράφου Κωνσταντίνου το 1789. Η επιλογή αυτή, όπως αποδεικνύει, συνδέεται με ισχυρές πνευματικές προσωπικότητες που έδρασαν στην περιοχή.

Παραμένοντας στη ζωγραφική, θα σταθούμε στο

άρθρο του Ιωάννη Βαξεβάνη (σ. 112-140). Ασχολείται μεθοδικά με τις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στα Λουκίσια Βοιωτίας, τις οποίες χρονολογεί στο δεύτερο τέταρτο του 13ου αι. Με την εικονογραφική και τεχνοτροπική τους εξέταση οδηγείται στο συμπέρασμα της σύνδεσης του μνημείου με άλλα στην Εύβοια και στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής και της Αργολίδας την εποχή αυτή. Μάλιστα, οι κοινές ιστορικές τύχες και η υπαγωγή των περιοχών αυτών μετά το 1204 στο φράγκικο Δουκάτο των Αθηνών και Θηβών, φαίνεται ότι διευκόλυναν, το πιθανότερο, τη διάχυση της τεχνοτροπίας και το έργο των συνεργείων, τα οποία, στο πλαίσιο της θρησκευτικής ανεκτικότητας, αποδεικνύονται προσανατολισμένα στις οικουμενικές αξίες της ορθόδοξης παράδοσης.

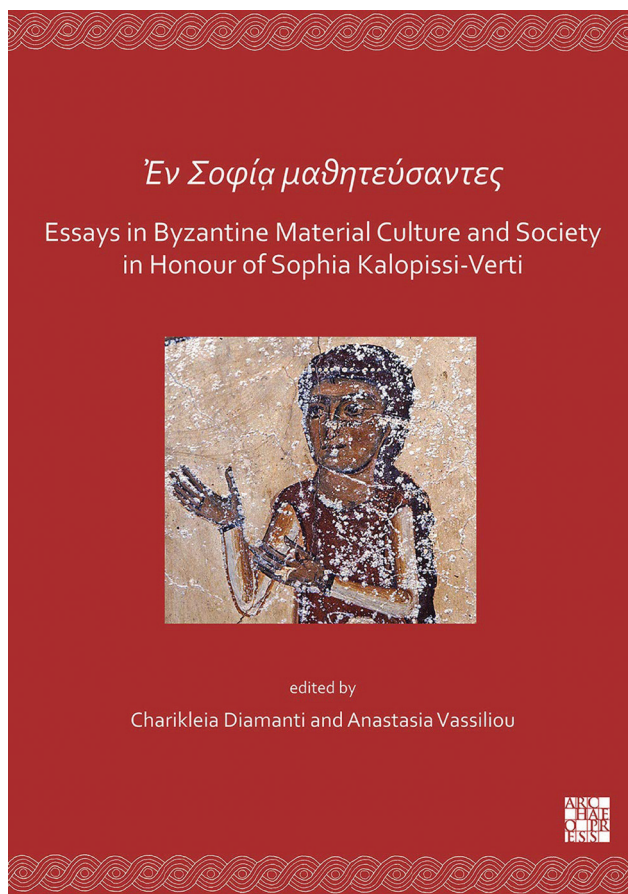
Με σύνθετα θέματα χορηγιών ασχολούνται δύο ακόμα άρθρα.

Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησίας στη λατινοκρατούμενη Αίγινα (1289) αποτελούν, όπως θανιάσια έδειξε στη διατριβή της η Βασιλική Φωσκόλου, χαρακτηριστική περίπτωση όπου συντηρητικά επαρχιακά ρεύματα συμβιώνουν με δυτικές καλλιτεχνικές εκφράσεις (σ. 376-387). Καλοδεχούμενη είναι εδώ η ιστορική ερμηνεία της αναφοράς στον βυζαντινό αυτοκράτορα και στον πατριάρχη, στην επιγραφή της δυτικής όψης. Ο ανώνυμος χορηγός, ίσως μέλος της οικογένειας Σαγομαλά ή Ζυγομαλά, που μαρτυρείται στην Αργολίδα, πιθανόν να επιθυμούσε να ευθυγραμμιστεί με την πολιτική επαφών της ελληνίδας Ελένης Κομνηνής, τότε στην κορυφή του Δουκάτου των Αθηνών, με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β', ενώ συγχρόνως θέλησε να μνημονεύσει την ανθηνωτική στάση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α'.

Στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1453 μας μεταφέρει ο Νικόλαος Μελβάνι ασχολούμενος με τις χορηγίες κληρικών και λαϊκών, προσδεσμένων στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, Ελλήνων της διασποράς, καθώς και άλλων εθνοτήτων για τη διατήρηση και την ενίσχυση των εκκλησιών και των μονών της Πόλης (σ. 412-426). Παράλληλα, ο συγγραφέας, αναδεικνύοντας και συσχετίζοντας κατά το πλείστον ασαφείς πληροφορίες, συνεισφέρει στον προσπορισμό δημογραφικών και τοπογραφικών στοιχείων για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της βασιλεύουσας.

Θέματα επιγραφικής διαλαμβάνονται σε περισσότερα του ενός άρθρα.

Μεσοβυζαντινές ταφικές επιγραφές από τη Θράκη, την Καππαδοκία και την Ιταλία είναι το αντικείμενο της μελέτης της Κωνσταντίνης Τσιώρου (σ. 352-367). Το ενδιαφέρον της εστιάζεται στον ρόλο των κεμένων τα οποία, με την πολυπλοκότητα που συχνά τα διακρίνει, λειτουργούν

ως υποκατάστατα κάθε άλλου διακόσμου. Η σύνθετη λόγια γλώσσα και η τεχνική της λεκτικής εκφοράς χρησιμοποιούνται για να εξάρουν και να οπτικοποιήσουν τους τεθνεώτες.

Με ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα που τον απασχολεί σταθερά, τις επιγραφές, καταπαύστηκε ο Γεώργιος Πάλλης αναλύοντας με πληρότητα και διεξοδικότητα απειλητικές εκφράσεις σε δύο βυζαντινές επιγραφές της Μάνης (σ. 368-375). Σπάνιο φαινόμενο την εποχή αυτή, που έλκει τις ρίζες του σε δικαιοπρακτικά μεσοβυζαντινά έγγραφα, συνιστά, όπως αποδεικνύει ο συγγραφέας, ιδιαιτερότητα της πλούσιας σε ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά γλυπτά Μάνης, που μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για την κοινωνία και την τέχνη της περιοχής.

Για τη Μάνη και τη Λακωνία γενικότερα, διαφορετικά ερεθίσματα σχετικά με τη γλυπτική, την κεραμική και τις χορηγίες μας δίνουν τα άρθρα που ακολουθούν.

Οι φιλοδοξίες του άγνωστου χορηγού της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη στην Κέρια της Μέσα Μάνης διαγράφονται εύληπτα στο άρθρο της Αγγελικής Μέξια (σ. 183-202). Πράγματι, κάπου μέσα στο δεύτερο μισό του 13ου αι., με

πρωτοβουλία πιθανόν του χορηγού, ενσωματώθηκε πλήθος γλυπτών διαφόρων εποχών και άγνωστης προέλευσης στον ναό. Το σπάνιο αυτό αισθητικό αποτέλεσμα υπόκειται σε συμβολισμούς και ερμηνείες, τις οποίες, παράλληλα με την αρχαιολογική αποτίμησή τους, η συγγραφέας επιχειρεί με ευχέρεια να φωτίσει. Συγχρόνως, η εκκλησία προσφέρει μια σύνοψη του έργου των τοπικών συνεργείων γλυπτικής κατά τον 11ο και τον 12ο αι., εποχή κατά την οποία χρονολογούνται τα περισσότερα από τα συλήματα.

Με μεθοδικότητα αναλύουν η Άννα Τακούμη και η Κέλλυ Τασογιαννοπούλου το ενδιαφέρον θέμα της απόδοσης τιμής στον άγιο Λέοντα, επίσκοπο Κατάνης, στις εκκλησίες της Λακωνίας (σ. 81-99). Εκκινώντας από τα κατά καιρούς δημοσιεύματα της τιμώμενης για τις σχέσεις της Πελοποννήσου με τη νότια Ιταλία και με αφορμή τις απεικονίσεις του αγίου στη Λακωνία, περιοχή με την οποία ο Λέων δεν είχε ιδιαίτερη σχέση, ερευνούν τη χρονική περίοδο και τα αίτια της τιμής που του αποδίδεται. Παράλληλα, αναδεικνύουν τον κομβικό ρόλο που διαδραμάτισε η δράση στην περιοχή του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε.

Θα παραμείνουμε στην Πελοπόννησο με τα δύο επόμενα άρθρα. Η υψηλή εξειδίκευση της Ελένης Γ. Μανωλέσσου στη βυζαντινή γλυπτική αντιπροσωπεύεται με άρθρο σχετικό με πλούσια διακοσμημένα αρχιτεκτονικά γλυπτά, επιστύλια τέμπλων και κιονόκρανα από την Κόρινθο, χρονολογημένα από τον 7ο και τον 9ο-10ο αι. (σ. 171-182). Προσωπογραφικές και άλλες πληροφορίες, σε συνδυασμό με την καλλιτεχνική αποτίμηση των αρχιτεκτονικών μελών, συμβάλλουν στην κατανόηση της ιστορίας και της αρχαιολογίας της πόλης-πρωτεύουσας του Θέματος της Πελοποννήσου.

Η ποικιλία στη διακόσμηση της βυζαντινής εφυσωμένης κεραμικής δίνει το ερεθίσμα στην Αναστασία Βασιλείου να διατρέξει με συνέπεια θέματα της κοσμικής εικονογραφίας της μεσαιωνικής κεραμικής που βρέθηκε στο Άργος και το Ναύπλιο, όπως τις παραστάσεις πολεμιστών σε ανοικτά, κατάλληλα για τον σκοπό αυτό, σκεύη, κυρίως πινάκια του δεύτερου μισού του 12ου έως και του πρώτου μισού του 13ου αι. (σ. 227-245). Η πιθανότητα της ταύτισης των πολεμιστών με συγκεκριμένα πρόσωπα παραμένει ανοικτή, η συγγραφέας, ωστόσο, τονίζει το ιδεώδες της στρατιωτικής αριστοκρατίας που αντιπροσώπευαν παρόμοιες παραστάσεις, ενώ με ευχέρεια αναλύεται η εικονογραφία και αναδεικνύονται θέματα τεχνικής και προέλευσης των αγγείων.

Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο αλλά σε άλλο υλικό, τα μέταλλα, μεταφερόμαστε με τη βοήθεια της Ελένης Μπαρμπαρίτσα (σ. 276-289). Εμβριθείς γνώστρια των τέχνηργων

από μέταλλα, πραγματεύεται το θέμα που την απασχόλησε και στη διδακτορική της διατριβή, τον στρατιωτικό εξοπλισμό που βρέθηκε στο Χλεμούτσι και στη Γλαρέντζα, φράγκικα κάστρα της Αχαΐας. Τα αρχαιολογικά ευρήματα συνδυάζονται με κείμενα και τοιχογραφικές μαρτυρίες, συνεισφέροντας στην κατανόηση του οικονομικού και κοινωνικού περιγύρου του Πριγκιπάτου του Μορέως.

Ασχολούμενος επίσης με τα μέταλλα, ο Διονύσιος Μουρελάτος επέλεξε να γνωστοποιήσει τέχνηρα αγροτικού και βιοτεχνικού χαρακτήρα πρωτοβυζαντινών χρόνων από εργαστήριο που δραστηριοποιείτο σε οικισμό που ερευνήθηκε ανασκαφικά, κοντά στη μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά (σ. 266-275). Ο λεπτομερής σχολιασμός τους συνδυάζεται με ιστορικές πληροφορίες για την εγκατάσταση και τη λειτουργία του, και ενισχύεται από τα εργαστηριακά αποτελέσματα της ανάλυσης δειγμάτων που διενήργησε ο συν-συγγραφέας Anno Hein.

Θέματα κεραμικής δεν θα ήταν δυνατόν να λείπουν από τον τόμο. Τους ενσφράγιστους πρωτοβυζαντινούς αμφορείς και συνεπακόλουθα την αξιολόγησή τους στο πλαίσιο των εμπορικών δρόμων και της οικονομικής πολιτικής της αυτοκρατορίας χειρίζεται με άνεση η Χαρίκλεια Διαμαντή (σ. 205-216). Η αξιολόγηση της απεικόνισης στα εν λόγω αγγεία, τόσο του αυτοκράτορα όσο και επιγραφής που αναφέρεται στον έπαρχο της *quaestura exercitus*, αναδεικνύει τον ρόλο της διοικητικής ιεραρχίας στη μαζική τροφοδοσία του στρατού.

Ο Πλάτων Πετρίδης εμβαθύνει στο θέμα της τοπικής παραγωγής λύχνων στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την κρίσιμη περίοδο του 6ου-7ου αι. και πριν από την περίοδο των μετασχηματισμών, όπως την ονομάζει (σ. 217-226). Έμφαση δίδεται στο εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα της δημιουργίας υβριδικών τύπων. Η απόπειρα ερμηνείας του φαινομένου αυτού ως δήλωση τοπικής ταυτότητας παρέχει συνεχές κίνητρο στην έρευνα άλλων περιοχών, ιδίως του νησιωτικού χώρου, προκειμένου να αποκωδικοποιηθούν και να προσδιοριστούν οι τοπικές εκδοχές της κεραμικής παραγωγής.

Στη βόρεια Ελλάδα, και συγκεκριμένα στις Λουλουδιές Πιερίας, μεταφερόμαστε με δύο άρθρα. Τα ευρήματα από το επισκοπικό συγκρότημα έχουν φωτίσει πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Η Ευαγγελία Αγγέλκου στο άρθρο της για ζάρια και πιόνια που βρέθηκαν στις ανασκαφές (σ. 249-256), όχι μόνο δίνει με ενάργεια πληροφορίες για τις ενασχολήσεις και τη διασκέδαση των κατοίκων, αλλά επιπλέον συνεισφέρει στην κατανόηση των τρόπων λειτουργίας των τυχερών παιχνιδιών και τις κοινωνικές επιπτώσεις από την αλόγιστη και

παράνομη σε κάποιες περιπτώσεις παρόμοια δραστηριότητα.

Από το ίδιο συγκρότημα προέρχεται πρωτοβυζαντινό οστέينو κάλυμμα κιβωτιδίου, σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης, αντικείμενο μελέτης της Μαρίας Χειμωνοπούλου (σ. 257-265). Η ταύτισή του με λειψανοθήκη συνάγεται εύλογα από τη συγγραφέα λόγω της εικονογραφίας του, καθώς διακοσμείται από δύο ημίσφαιρους μετωπικούς άγιους και ναόσχημη αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Η απλοϊκή απόδοση της τεχνικής δεν αναιρεί τη μεγάλη ιστορική αξία του σπάνιου αυτού ανασκαφικού ευρήματος, το οποίο συμβαδίζει χρονολογικά με την τελευταία φάση ζωής του συγκροτήματος στα τέλη του 7ου και τις αρχές του 8ου αι.

Μετά την Πελοπόννησο, ισχυρή είναι η παρουσία θεμάτων από τα Δωδεκάνησα με έξι άρθρα. Ενδιαφέροντα προσωπογραφικά στοιχεία παρατίθενται με αφορμή δύο βυζαντινές τοιχογραφημένες εκκλησίες. Στο πρώτο, η Κωνσταντία Κεφαλά αξιοποιεί με τον πιο πρόσφορο τρόπο πληροφορίες από τα αρχεία της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου (σ. 388-399). Στη Λέρο, νησί στο οποίο η μονή κατείχε εκτάσεις, από το 1089 με το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, ο γαιοκτήμονας της περιοχής έκτισε και τοιχογράφησε τη μικρή εκκλησία του Ταξιάρχη στις Γούρνες, το 1343 ή το 1344. Απεικονίζεται, σύμφωνα με την επιγραφή, ο νεαρός Νικόλαος, γιος του Γεωργίου Κουρουνιώτη, σε στάση δέησης συνοδευόμενος από τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Το επώνυμο, όπως επισημάνθηκε εύστοχα από τη συγγραφέα, συνδέεται τοπογραφικά με τον *αγρό των Κουρουνών*, πληροφορία που αντλείται από το Αρχείο της Πάτμου. Αναπτύσσονται επίσης οι ταφικές συνήθειες της εποχής στα υπόλοιπα νησιά του συμπλέγματος και συγκεντρώνονται επιγραφικές μαρτυρίες από τη Λέρο και τη γειτονική Κάλυμνο.

Στο δεύτερο άρθρο, του Νικόλαου Μαστροχρήστου, εξετάζεται από τις πάμπολλες τοιχογραφημένες εκκλησίες της Τήλου αυτή του Σωτήρα στη Μεσαριά (σ. 400-411). Σπάνιο στοιχείο αποτελεί η αφιερωτική επιγραφή, ενταγμένη σε τυποποιημένο επίγραμμα της Δέησης στην αψίδα, με το όνομα του κτήτορα Νικολάου Βλαστού και της συζύγου του, και τη χρονολόγηση του συνόλου στα 1423/24. Με πλατιά θεωρητική γνώση ο συγγραφέας ανιχνεύει την ιστορία της οικογένειας στην Κρήτη και συνδέει την τοιχογράφηση με περιοδεύοντα συνεργεία ζωγραφικής.

Σε άλλο άρθρο με θέμα από τα Δωδεκάνησα η Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, κατ' εξοχήν μελετήτρια ανάμεσα στ' άλλα της αρχαιολογίας της ιπποτικής περιόδου στη Ρόδο, καταπιάνεται με ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα (σ.

64-78): ξεκινώντας από το μνημειώδες έργο του αρχιτέκτονα Albert Gabriel για την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης της Ρόδου μέσα από την αρχιτεκτονική, που εκδόθηκε το 1921 και το 1923, προσφέρει ένα πανόραμα αναθεωρήσεων, διορθώσεων και προσθηκών, βασισμένο στις αρχαιολογικές και ιστορικές έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και σε άλλες σχετικές δημοσιεύσεις, όπως προέκυψαν από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου μέχρι σήμερα. Οι μελλοντικές κατευθύνσεις της έρευνας αναπτύσσονται επίσης διεξοδικά και εύληπτα.

Θέματα της Κω εξετάζονται στα επόμενα άρθρα. Στο πρώτο, η πολύπειρη στη βυζαντινή γλυπτική Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά με γνώση και συνέπεια εξετάζει τρία ενεπίγραφα μαρμάρινα αποτιμήματα της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής εποχής (σ. 341-351). Η χρονολογική τους ένταξη και η τεχνική τους αποτίμηση συνδυάζεται με προσωπογραφικές και άλλες πληροφορίες για συγκεκριμένα μνημεία της Κω.

Το συνεχές ενδιαφέρον της Ειρήνης Πουπάκη σε θέματα λίθου, μαρμάρου και των εργαστηρίων λιθοξοϊκής εστιάζεται εδώ στη μελέτη των πρωτοβυζαντινών μαρμάρινων αγγείων της Κω (σ. 157-170). Αναλύονται ενδελεχώς η προέλευση, η τεχνική κατασκευής, η διάδοση, η διάρκεια χρήσης τους, τα διακοσμητικά σχέδια, ενώ το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στην κατά πάσα πιθανότητα λειτουργική χρήση τους.

Τέλος, η Μαρία Ζ. Σιγάλα κλείνει το μικρό αφιέρωμα στα Δωδεκάνησα με ένα θέμα το οποίο την απασχόλησε στη διδακτορική της διατριβή και σε σειρά δημοσιεύσεων για τη Χάλκη (σ. 25-38). Πρόκειται για μια μορφή μεσαιωνικής κατοικίας, τις κύφες, όπως ονομάζονται, πολυάριθμες στο μικρό νησί, που επιβιώνουν επί μακρόν. Πετρόκτιστες καλύβες, κατά κανόνα μικρών διαστάσεων, συγκρίνονται τυπολογικά με παρόμοιες κατοικίες στη μεσογειακή λεκάνη και δίνουν πολλές πληροφορίες για την κοινωνία και την οικονομία του νησιού.

Θέματα νομισματικής και σιγίλλογραφίας καλύπτονται με τρία άρθρα.

Η εξέταση της επαρχιακής νομισματοκοπίας, και συγκεκριμένα το νομισματοκοπείο της Αντιόχειας, αποτελεί πολύτιμη συμβολή της Pavla Gkantziou Drăpelovă (σ. 313-324). Κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία αλλά μεταπλασμένα, διαφοροποιήσεις στην εικονογραφία, τις επιγραφές και το βάρος των νομισμάτων εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τις ιδιαιτερότητες της πόλης και αποκαλύπτουν την προβολή της τοπικής παράδοσης, ως πολιτικής θέσης, και τα προβλήματα των επαφών με την πρωτεύουσα, σε συνδυασμό με την απουσία ελέγχου της παραγωγής.

Σπάνια νομισματική κοπή του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328) με απεικόνιση του Δανιήλ στον λάκκο των λεόντων εξετάζει η Παγώνα Παπαδοπούλου (σ. 334-338). Η παράσταση αποκαθίσταται χάρη στην παρατηρητικότητα της συγγραφέως, ενώ παλαιότερα είχε ταυτιστεί με δεόμενη Θεοτόκο. Οι κοπές αποδίδονται πλέον στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης, καθώς μάλιστα στην πρωτεύουσα ο προφήτης Δανιήλ έχαιρε ιδιαίτερης τιμής από τη δυναστεία των Παλαιολόγων.

Από σημαντική ιδιωτική συλλογή μολυβδοβούλλων ο έγκριτος ερευνητής της σιγίλλογραφίας Χρήστος Σταυράκος, σε συνεργασία με τον συλλέκτη Ζαφείρη Σύρρα, σχολιάζει μεθοδικά επτά αντιπροσωπευτικά σφραγίσματα που χρονολογούνται στον 11ο και τον 12ο αι., τέσσερα άγνωστα στην έρευνα και άλλα τρία, με κριτήριο την ένταξή τους σε γνωστούς τύπους (σ. 325-333). Τα ταπεινά αυτά αντικείμενα δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη διοικητική οργάνωση του βυζαντινού κράτους και διευρύνουν τις γνώσεις μας για την προσωπογραφία της εποχής.

Η έκδοση ολοκληρώνεται με την παράθεση των βιογραφικών σημειωμάτων των συγγραφέων (σ. 427-432).

Αξίζουν συγχαρητήρια στις επιμελήτριες του τόμου, Αναστασία Βασιλείου και Χαρίκλεια Διαμαντή, οι οποίες, με τη βοήθεια της Σμαράγδης Αρβανίτη και του Ιωάννη Βαξεβάνη, συνέβαλαν στην έκδοση αυτού του κομψού, καλαίσθητου τιμητικού τόμου, καρπού πολλών ετών προετοιμασίας, καθώς και στην Archaeopress που φρόντισε την έκδοση.

Η τιμώμενη ομότιμη καθηγήτρια Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, με πολυσχιδές έργο βαθιάς γνώσης, εκπαιδευσε πλήθος βυζαντινολόγων, μαθητών της. Με απαράμιλλη μεθοδικότητα και αγάπη για το αντικείμενο προώθησε τις βυζαντινές σπουδές και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και παράδειγμα προς μίμηση. Η γράφουσα δεν υπήρξε μαθήτριά της, ωφελήθηκε όμως τα μέγιστα από τα γραπτά της, καθρέπτη της καθαρής σκέψης της. Υπάρχει άραγε μεγαλύτερη επιτυχία για μια δασκάλα από τη γενική αναγνώριση και την τεράστια επιρροή που άσκησε; Από το να καμαρώνει τα πνευματικά τέκνα της ως ενεργούς επιστήμονες να της προσφέρουν πρωτότυπες μελέτες υψηλής στάθμης; Περιμένοντας και άλλους πνευματικούς καρπούς από την τιμώμενη, ευχόμαστε με τη σειρά μας, εις έτη πολλά και παραγωγικά Σόνια Καλοπίση!

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Δρ Αρχαιολόγος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου
gelikatsioti@gmail.com